

روحانیت بوشهر و نهضت مشروطه

عبدالکریم مشایخی

شناسنامه پژوهشی

- عنوان تحقیق: روحانیت بوشهر و نهضت مشروطه
- پژوهشکده: فرهنگ و تاریخ اجتماعی
- گروه علمی: تاریخ و تمدن
- محقق: عبدالکریم مشایخی
- موضوع اصلی: تاریخ معاصر ایران
- موضوع فرعی: نهضت مشروطیت
- مدت انجام تحقیق: ۱ سال

روحانیت بوشهر و نسبت مشروطیت

عبدالکریم مشایخ
ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
چاپ اول: ۱۳۹۳
شمارگان: ۵۰۰
قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان
طراح جلد: سیدایمان نوری نجفی
چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: مشایخ، عبدالکریم، ۱۳۳۴-.

عنوان و نام پدیدآور: روحانیت بوشهر و نهضت مشروطه / عبدالکریم مشایخ
مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری: ۳۳۴ص.

شابک: ۶-۲۶۹-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: روحانیت — ایران — بوشهر — فعالیت‌های سیاسی.

موضوع: ایران — تاریخ — انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق. — روحانیت.

شناخه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۳ / ۹۷۹ / ۱۴۱۳ DSR

ردمبندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۵۰۴

شماره کتابشناسی ملی: ۲۴۴۲۴۲۴

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۱
مقدمه.....	۱۵
بخش اول: اوضاع جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بوشهر ۲۱	
فصل اول: اوضاع جغرافیایی بوشهر.....	۲۳
فصل دوم: تحولات سیاسی-اقتصادی بوشهر در دوره افشاریه، زندیه و قاجاریه.....	۲۵
فصل سوم: اوضاع سیاسی-اداری بوشهر در دوره قاجار.....	۳۷
فصل چهارم: درباریگی بوشهر حکمران منصوب از قاجار و والیان فارس	۴۱
بخش دوم: زمینه‌های فرهنگی مشروطیت بوشهر..... ۴۷	
فصل اول: سید جمال‌الدین اسدآبادی در بوشهر.....	۵۱
فصل دوم: مدرسه سعادت مظفری اولین مؤسسه جدید آموزشی در جنوب ایران.....	۵۲
فصل سوم: نقش مدرسه سعادت در اشاعه اندیشه‌های مشروطه‌خواهی بوشهر.....	۶۳
فصل چهارم: تأسیس چاپخانه و روزنامه‌نگاران پیشرو در بوشهر.....	۷۱
مبحث اول: روزنامه مظفری ارگان مشروطه‌خواهان بوشهر.....	۷۱
مبحث دوم: محمدرضا اصلاح بوشهری مدافع نهضت مشروطیت.....	۷۴

مبحث سوم: هفته‌نامه یادگار جنوب و ندای جنوب ارگان مشروطه‌خواهان
بوشهر در تهران..... ۷۸

بخش سوم: فارس در نهضت مشروطیت..... ۸۳

فصل اول: حکمرانی مستبدانه شعاع‌السلطنه زمینه‌ساز مشروطه‌خواهی در ایالت فارس..... ۸۵

فصل دوم: عزل علاءالدوله و حکمرانی مجدد شعاع‌السلطنه بر ایالت فارس..... ۸۹

فصل سوم: نقش صدیق‌المالک از حکمرانی دشتی و دشتستان توسط علاءالدوله..... ۹۳

بخش چهارم: بندر بوشهر در آستانه نهضت مشروطیت..... ۹۷

فصل اول: شبکه انجمن ولایتی در بوشهر..... ۱۰۵

مبحث اول: نقش افتخار انجمن ولایتی در بوشهر..... ۱۰۶

مبحث دوم: تلاش برای آرام‌اولین نماینده مردم بوشهر به مجلس شورای

ملی..... ۱۰۸

فصل دوم: واکنش مردم بوشهر در قبال رفتار مستبدانه محمدعلی‌شاه قاجار..... ۱۱۳

فصل سوم: انجمن‌های بوشهر در دوران نهضت مشروطیت..... ۱۱۵

مبحث اول: انجمن داوطلبان ملی..... ۱۱۵

مبحث دوم: انجمن شوکت اسلامی..... ۱۱۶

مبحث سوم: انجمن صفا..... ۱۱۶

مبحث چهارم: انجمن تجارت..... ۱۱۷

مبحث پنجم: شیخ‌الحکما و ناظم‌الحکما بنیان‌گذاران انجمن اسلامی در

بوشهر..... ۱۱۸

فصل چهارم: دو رساله سیاسی علمای بوشهر در دفاع از مشروطیت..... ۱۲۳

مبحث اول: رساله جهادیه سید عبدالله مجتهد بلادی بوشهری..... ۱۲۳

مبحث دوم: احیاء‌الملّه معتقد اهرمی رساله‌ای در دفاع از مشروعیت مشروطیت

ایران..... ۱۲۸

مبحث سوم: «الثالی المربوطه فی وجوب المشروطه»: رساله‌ای چاپ شده در
چاپخانه مظفری بوشهر ۱۳۳

بخش پنجم: اوضاع تهران در واپسین روزهای مشروطیت اول ۱۳۷

فصل اول: مخالفت محمدعلی شاه با مجلس شورای ملی و به‌توب‌بستن آن ۱۳۹

فصل دوم: اعلام جهاد علمای نجف علیه محمدعلی شاه قاجار ۱۴۷

مبحث اول: قیام ستارخان علیه حکومت استبدادی محمدعلی شاه قاجار ۱۵۰

مبحث دوم: اعزام عین‌الدوله به تبریز برای سرکوب مشروطه‌خواهان ۱۵۳

مبحث سوم: مداخله نیروهای روسیه در تبریز و واکنش علمای شیعه ۱۵۴

بخش ششم: ایران و سید عبدالحسین لاری ۱۵۹

فصل اول: مبارزات سید عبدالحسین لاری در دوران استبداد صغیر ۱۶۳

فصل دوم: فتح تهران و ساندن قلم سید عبدالحسین لاری ۱۶۵

بخش هفتم: قیام سید مرتضی مازندرانی علیه محمدعلی شاه قاجار به

فتوای آخوند خراسانی ۱۶۹

فصل اول: انحلال مجلس شورای ملی و پیامدهای آن در بوشهر ۱۷۱

فصل دوم: قیام مردم بوشهر علیه محمدعلی شاه قاجار و سید مرتضی

ماهرمی ۱۷۷

مبحث اول: اشغال گمرک بوشهر توسط ملیون و عکس‌العمل سید مرتضی ۱۸۲

مبحث دوم: حکمرانی مجدد احمدخان دریاییگی و رویارویی با

مشروطه‌خواهان بوشهر ۱۸۴

مبحث سوم: تفرقه و اختلاف مشروطه‌خواهان بوشهر و اتفاق و اتحاد دولت

های روس و انگلیس برای سرکوب آنان ۱۸۹

مبحث چهارم: همسانی روش مداخله‌جویانه روس‌ها در آذربایجان با

مداخله‌های انگلیسی‌ها در بوشهر در جریان مشروطیت ۱۹۳

- مبحث پنجم: پیاده شدن تفنگ‌داران دریایی انگلیس در بندر بوشهر..... ۱۹۵
- مبحث ششم: فاتحان تهران و اندیشه سرکوب قیام مشروطه‌خواهان بوشهر..... ۱۹۷
- مبحث هفتم: سرانجام سید مرتضی اهرمی و مشروطه‌خواهان بوشهر..... ۱۹۹
- مبحث هشتم: آسیب‌شناسی شکست قیام سید مرتضی اهرمی و مشروطه‌خواهان بوشهر..... ۲۰۶
- مبحث نهم: هم‌اندیشی و حمایت نماینده سیاسی روسیه با دولتمردان انگلیس برای سرکوب قیام مشروطه‌خواهان بوشهر..... ۲۱۱
- مبحث دهم: سید مرتضی اهرمی و آلمان‌ها..... ۲۱۵
- مبحث یازدهم: دستگیری سید مرتضی اهرمی و تبعید او به نجف..... ۲۱۸
- بخش هشتم: پرتیبات آخوند خراسانی از سید مرتضی اهرمی..... ۲۲۳**
- فصل اول: نامه‌های سید مرتضی اهرمی به آخوند خراسانی، وزارت داخله، وزارت خارجه و حکمران بنادر..... ۲۲۷
- مبحث اول: نامه سید مرتضی اهرمی به آخوند خراسانی..... ۲۲۷
- مبحث دوم: سوادنامه سید مرتضی اهرمی به مجلس شورای ملی..... ۲۳۲
- مبحث سوم: نامه‌های آخوند خراسانی به دفاع از سید مرتضی اهرمی به مجلس شورای ملی، وزارت داخله و بنادر..... ۲۳۳
- مبحث چهارم: تلاش احمدخان دریاییگی به منظور بنادر برای ممانعت از مراجعت سید مرتضی اهرمی به بوشهر..... ۲۳۷
- مبحث پنجم: همراهی وزارت داخله ایران با احمدخان دریاییگی برای جلوگیری از مراجعت سید مرتضی اهرمی به بوشهر..... ۲۴۰
- فصل دوم: برکناری احمدخان دریاییگی از قدرت و مراجعت سید مرتضی اهرمی به بوشهر..... ۲۴۱
- نتیجه..... ۲۴۹**

کتابنامه ۲۵۳

۱. کتب ۲۵۳

۲. نشریات ۲۵۸

۱-۲. روزنامه‌ها ۲۵۸

۲-۲. مجلات ۲۵۹

۳. اسناد ۲۵۹

۱. نسخه‌های خطی ۲۶۰

نمایه ۴۶۱

اسناد ۳۷۵

عکس‌ها ۳۲۷

پیشگفتار

در این کتاب، پیوسته انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر، دین و معرفت دینی به‌ویژه تعالی و تعالی اسلامی، به‌عنوان فکر و فرهنگ متمدنی و نجات‌بخش آدمی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیانی و ارزش‌های اسلامی از سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در انسان‌ها و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها گشت.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم نظریه‌پروری و نوآوری پیرامون زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث و واقعه فکر و اندیشه و خور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی و سنجش فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی، به‌منظور زدودن پیرایه‌های باورهای موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسلی که در کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و خور علمی، محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به‌عنوان یک نهاد علمی- فکری حسب‌الامر و براساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی، آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی) و با تلاش‌های فراوان حجت‌الاسلام

والمسلمین علمی/کبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شده است.

این پژوهشگاه در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

«پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی» که متشکل از پنج گروه فرهنگی پژوهی، «مطالعات انقلاب اسلامی»، «تاریخ و تمدن»، «غرب‌شناسی» و «ادبیات اندیشه» است، در راستای ساماندهی تأملات و کاوش‌ها در خصوص تحول فرهنگی و اجتماعی می‌کوشد زمینه تولید آثاری با جهت‌گیری انتقادی و بومی را برپا دارد. موارد مسائلی و مشکلات حوزه‌های یادشده فراهم سازد.

۱. شناخت و بررسی موارث مکتوب علمی اسلامی در حوزه تاریخ، تمدن، فرهنگ و ادبیات و اسلام؛

۲. تحقیق در زمینه تحول مبانی و مسائل تمدن، فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی؛

۳. تحلیل و بازکاوی دینی‌های ایران، آسیب‌شناسی وضعیت کنونی و بررسی چشم‌انداز و چالش‌های علمی فرهنگ و تمدن اسلامی و ارائه راهکارهای شایسته برای احیا و ارتقای فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی و تعمیق پیوند نسل امروز با آن؛

۴. بررسی و تبیین نظری پیشینه، مبانی، اهداف و مأموریت‌ها و تحقق انقلاب اسلامی و مطالعه و بازشناسی مسائل و موانع انقلاب و راه‌های تحکیم اصول و توسعه آرمان‌ها و ارزش‌های متعالی آن و مصون‌سازی انقلاب اسلامی در قبال تازش فکری- فرهنگی بیگانگان؛

۵. بازشناسی ماهیت و مؤلفه‌های فکر و فرهنگ غربی و شرقی و ارزیابی علمی دستاوردهای تمدن جدید، بررسی راه‌های توسعه اندیشه اسلامی و طرق اصطیاد عناصر انسانی و عقلانی فرهنگ و تمدن دیگر ملل؛

۶. نقد آثار منتشره و آرای مطرح‌شده در حوزه‌های مطالعاتی پژوهشکده. تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب آقای دکتر

عبدالکریم مشایخی در گروه تاریخ و تمدن پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی است، به موضوع نقش روحانیت پیشرو بوشهر در انقلاب مشروطیت می‌پردازد.

آقای دکتر عبدالکریم مشایخی، فارغ‌التحصیل رشته تاریخ ایران دوره اسلامی از دانشگاه تبریز است که تاکنون بیش از بیست جلد کتاب در زمینه تاریخ فرهنگ ایران مانند: میرزا حسین خان سپهسالار، خلیج فارس نامی برای همیشه، تاریخ آموزش و پرورش بوشهر و مدرسه سعادت از چند زاویه تألیف نموده که یکی از آثار پژوهشی او مانند: «خلیج فارس و بوشهر» و «عسیران در بوشهر» به عنوان پژوهش‌های برتر فرهنگی و هنری حائز لوح تقدیر از طرف اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان بوشهر شده است.

جنبش مشروطیت در دوره جغرافیایی ایران دارای منطق متفاوتی بود. در بافت‌شناسی این واقعه تأثیرگذار همواره با نگاه ملی و نقش کلیدی، معدودی از شهرهای ایران از جمله تهران، تبریز، گیلان، اصفهان و شیراز به مشروطه پرداخته شده است و از نگاه ملی به کلیت کافی آن پرداخته‌اند. از آنجایی که نگاه محلی به واقعه‌ای ملی می‌تواند به سهم مناطق دیگر در فعالیت‌های هم‌گرایی و کانون‌های ناشناخته مسئله کمک کند، بررسی «نقش روحانیت پیشرو بوشهر در انقلاب مشروطیت» و نقش هدایتی آن در مبارزه با استبداد و استعمار ضروری می‌نمود.

در انقلاب مشروطیت، روحانیت بوشهر نقش هدایتی را برای مردم را بر عهده داشت.

گزاره بالا در واقع محور و هسته بنیادی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. از آنجایی که روحانیت بوشهر همانند دیگر شهرهای ایران در میان مردم با مردم و همراه آنها در خوشی‌ها و ناخوشی‌ها می‌زیست و منازل آنها ملجایی برای حل مشکلات خرد و کلان آنها بود، بنابراین حسن اعتماد عمومی در سطحی بود که اقشار مختلف می‌توانستند پیروبودن آنان را در مسائل مختلف اجتماعی و به تبع آن سیاسی باور داشته باشند؛ بنابراین در آن دوره مهم تاریخی

روحانیون بوشهر در سازماندهی مردم به‌ویژه در دوره استبداد صغیر نقش اساسی ایفا کردند و آثاری تأثیرگذار بر حرکت مشروطه‌خواهی مردم تألیف کردند که کتاب حاضر به بررسی و تحلیل آن می‌پردازد. روش تحقیق در این کتاب بر پایه تحلیل و بررسی اسناد و منابع تاریخی با تکیه بر روش نقلی می‌باشد.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق ارجمند، جناب آقای دکتر عبدالکریم مشایخی تشکر و قدردانی نماییم.

همچنین از شورای علمی گروه تاریخ و تمدن، و ناظر علمی تحقیق دکتر محمد میر شمس‌نوری و نیز ارزیاب آن، آقای دکتر علی بیگدلی که با ارائه نظرهای ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، کمال سپاس و امتنان را داریم.

گروه تاریخ و تمدن

پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی

مقدمه

جلسه مشروطیت ایران که در سال ۱۳۲۴ ه. ق. / ۱۹۰۶ م به پیروزی رسید، رویدادی مهم در تاریخ معاصر بود که در زمینه‌های سیاسی-اجتماعی تأثیری شگرف بر اندیشه و زندگی مردم ایران باقی گذاشت.

این رخداد بزرگ که روش روحانیت در بستر اجتماعی-فرهنگی خود قرار گرفت، با طرح عدالتخانه آغاز شد و پس از اینکه مظفرالدین‌شاه قاجار در ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ قمری فرمان مشروطیت را امضا کرد، با حضور فراگیر اقشار مختلف مردم که خواستار نهادهای مدنی سیاسی جدید مانند مجلس شورا، انتخابات، آزادی، مساوات و بالاخره تشکیلات نظام سیاسی جدیدی بودند، عمق و گستردگی خاصی یافت. قدر مسلم نقش اجتماعی و روحانیت شیعه در پی‌ریزی نهضت و نظام مشروطه و مقابله با استعمار امری انکارناشدنی است. اگرچه این نقش را در تهران که کانون مشروطیت‌خواهی است، با حضور بزرگانی چون آیت‌الله طباطبایی و آیت‌الله سید محمد بهائی پررنگ‌تر می‌بینیم، اما همراهی و همگامی روحانیت دیگر ولایات ایران با سهم ارزنده‌ای در استقرار مشروطه داشته است.

در این میان بندر بوشهر در کرانه شمالی خلیج فارس، یکی از مراکز اصلی جنبش مشروطه‌خواهی ایران بود که نقش و جایگاه آن در این رویداد ملی مورد تحلیل و بررسی جدی قرار نگرفته است.

بی‌شک حرکت مشروطیت در جغرافیای رنگارنگ ایران می‌تواند دارای

منطق متفاوتی باشد. جنبش مشروطیت در حقیقت جریانی بود که به سان رودخانه‌ای بزرگ حرکت‌های محلی را در خود جای داده و آن را به سرمنزل پیروزی رسانید. قدر مسلم در بافت‌شناسی این واقعه مهم باید به کالبدشکافی منطقه‌ای پرداخت. چنان‌که نگاه ملی به این واقعه می‌تواند در ساختار و پیکره جامعه کل منطق یک‌دستی را اعلام کند که در مطالعه محلی نتوان آن را هندسازی نمود. در بوشهر، طیف‌های سه‌گانه روشنفکران، روحانیون و تجار وجود داشتند، اما در این شهر بندری حرکت دارای شاخصه‌ای ویژه بود که باید ریشه آن را در جای دیگر نتوان یافت. از یک‌سو روحانیون روشن‌بین این امان و تعاطی اندیشه با کانون‌های برون‌مرزی مانند عتبات و همد قرار داشتند و بسیار از آنان برای امرار معاش به دادوستد مشغول بودند؛ بنابراین مؤلفه‌هایی که در تهران، تبریز و اصفهان به‌طور مجزا دیده می‌شود، در این شهر یک‌جا جمع بود. از سوی دیگر موقعیت قشر روحانی جامعه بوشهر مانند بسیاری از شهرهای دیگر ایران چند ویژگی برخوردار بود:

الف) روحانیت پیوسته در میان مردم با مردم و همراه آنها در خوشی‌ها و ناخوشی‌ها می‌زیسته، چنان‌که مدار ملجائی برای حل مشکلات خرد و کلان مردم بود؛ بنابراین در دوران مشروطیت پس اعتماد عمومی در سطحی بود که افسار مختلف می‌توانستند پیش‌بینی آن‌ها را در مسائل مختلف اجتماعی و سیاسی باور داشته باشند.

ب) در دوره قاجار، بوشهر معتبرترین بندر تجاری ایران بود و به دلیل ارتباط با هندوستان و دیگر کشورهای اروپایی، در نورایی و اصلاح‌خواهی پیش‌گام بود. بیشتر دولت‌های بزرگ در بندر بوشهر نمایندگی سیاسی جاری داشتند و یکی از نقاط پیشرو در عرصه علم و فرهنگ بود؛ چنان‌که مدارس نوین در این شهر نسبت به سایر نقاط کشور در تقدم بود. این شرایط، اسباب توسعه آموزش جدید و قدیم را در کنار هم به شکلی فراهم می‌کرد که روحانیون آگاهی مانند آیت‌الله سید عبدالله بلائی در علوم مختلف داشته باشد.

ج) گذرگاه بندر بوشهر برای افکار نوین به‌ویژه ضد استبدادی و استعماری

آن حائز اهمیت است. تجارت کتاب یکی از حرفه‌های فرهنگی بود که اسباب آشنایی اقشار مختلف این شهر را با مؤلفه‌های فرهنگی میسر می‌ساخت. مسیر کلکته - بوشهر - بصره در بازسازی خط علمی- فرهنگی شهر دارای اهمیت بود. اسناد تاریخی بیانگر این واقعیت است که علما و تجار در این مسیر پیوسته در حال آمدوشد بودند. این رفت‌وآمدها بی‌شک در فضای شهر بوشهر و برخی نواحی همجوار در پذیرش اندیشه‌های مشروطه‌خواهی مؤثر بوده و قضاوت عناصر فرهنگی این شهر و در صدر آنها روحانیون را در مدار فهم منطق جهانی آید کرده بود.

در اینجا چه سؤال محوری و فرعی مطرح می‌شود:

۱. از دیدگاه تاریخی و منطقه‌ای، آیا تسهیلات سفرهای برون‌مرزی برای اقشار مختلف روحانیون باعث رشد اندیشه‌های ضد استبدادی - استعماری در این شهر و منطقه شد؟

۲. متون و آثار مکتوب علمای این شهر چه سهمی در روشن‌نمایی افکار عمومی در مسیر مبارزه داشت؟
از آنجایی که روحانیت، هدایت‌گر و برتری حرکت مشروطه‌خواهی را در بوشهر بر عهده داشت، پرسش‌های بالا در واقع محور و هسته بنیادی این پژوهش است و چنان‌که در طرح پرسش‌ها آمده، فرضیه‌های زیر نیز قابل پی‌گیری هستند:

- روحانیون و تجار این شهر در رفت‌وآمدهای برون‌مرزی با بلند و عتبات از آزادی لازم برخوردار بودند.

- روحانیون بوشهر صاحب آثار تأثیرگذاری بر حرکت مشروطه‌خواهی بودند.

- حرکت روحانیون بوشهر در سازماندهی مردم در دوره استبداد ضعیف منحصربه‌فرد بود.

شایان ذکر است فرضیه‌های فوق چهارچوب اصلی این پژوهش را در حیطه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تبیین می‌کند.

اما در زمینه موضوع کتاب حاضر باید خاطر نشان کنم به استثنای کتاب مختصری که با عنوان *بوشهر در نهضت مشروطیت ایران* در سال ۱۳۸۱ خورشیدی توسط این نگارنده به چاپ رسید، تا کنون هیچ اثر مدون و جامعی در خصوص مشروطیت بوشهر و نقش روحانیت پیشرو آن تهیه و تدوین نشده است. شیوه پژوهش، تبیین و تحلیل حوادث و رویدادهای مشروطیت براساس اسناد و مدارک موثق و مستند تاریخی و با مراجعه به اسناد داخلی و خارجی می باشد.

همچنین ازجایی که نهضت مشروطیت در بندر بوشهر با دیگر شهرهای ایران خاصه شیراز، لارستان، تهران، تبریز و اصفهان ارتباط تنگاتنگی دارد، در این پژوهش اسناد و مدارک تاریخی که بیانگر این ارتباط باشد، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

دسترسی به مکاتبات و اسناد خطی آیت الله *آخوند خراسانی* و سید مرتضی *امری* رهبر مشروطیت و اسناد سازمان بوشهر در آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و آرشیو مرکز اسناد و کتابخانه ملی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران و ارزیابی این اسناد بر پایه استنباطهای عقلی، همچنین استفاده از گزارشهای سالانه نمایندگیهای سیاسی انگلیس و روسیه در بوشهر که در کتابهای آبی و نارنجی (گزارشهای محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس و روسیه درباره نهضت مشروطه ایران) انعکاس یافته، یکی دیگر از امتیازات این کتاب است که حتی المقدور تلاش شده به دور از شائبه جانب‌داری به بررسی و ارزیابی این اسناد پرداخته شود.

اثر حاضر شامل هشت بخش است.

در بخش اول به بررسی اوضاع جغرافیایی و تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوشهر در دوره افشاریه، زندیه و قاجاریه پرداخته و اوضاع سیاسی-اداری بوشهر که از تحولات سیاسی ایالت فارس متأثر می باشد مورد بررسی و کاوش قرار گرفته است.

بخش دوم، به بررسی زمینه‌های فرهنگی مشروطیت بوشهر اختصاص یافته

است. حضور سید جمال‌الدین اسدآبادی در بوشهر و آموزه‌های نوین فرهنگی او به رجال و شخصیت‌های بوشهری و نقش او در بنیان‌گذاری مدرسه سعادت مظفری که مادر مدارس جنوب ایران به‌شمار می‌رود؛ همچنین پیشگامی بندر بوشهر در عرصه چاپ و چاپخانه و انتشار روزنامه‌های ترقی‌خواهی چون مظفری، اصلاح و جنوب در بوشهر که مبلغان اندیشه مشروطه‌خواهی و حکمت پارلمانی در ایران بودند، مباحث اصلی این فصل را تشکیل می‌دهد.

بخش سوم با عنوان «فارس در نهضت مشروطیت» به بررسی جنبش صداستاد در تبریز، شیراز علیه حکمرانی شعاع‌السلطنه و تحولات آن منطقه هم‌زمان با شروع حوادث مشروطیت در تهران پرداخته است.

بخش چهارم بررسی روند شکل‌گیری جنبش مشروطه در بندر بوشهر و چگونگی تشکیل انجمن و تلاش برای اعزام اولین نماینده مردم به مجلس شورای ملی اختصاص یافته است؛ همچنین مخالفت مردم بوشهر با سیاست‌های خودکامه محمدعلی‌شاه قاجار و تأسیس نهادهای سیاسی-اجتماعی برای حفظ دستاوردهای نهضت مشروطیت از دیگر مباحث این فصل است. در خاتمه تلاش شده است رساله‌ای برخی از علما و روحانیون بوشهر که در دفاع از مبانی تئوریک مشروطیت نوشته شده‌اند، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

بخش پنجم، به وقایع دوران استبداد صغیر در تبریز اختصاص یافته است. مخالفت محمدعلی‌شاه با مشروطه‌خواهان و به تبع آن مجلس و عکس‌العمل علمای نجف علیه حکومت خودکامه شاه قاجار و همچنین قیام مردم تبریز و تلاش محمدعلی‌شاه برای سرکوب آنان و مداخله روس‌ها در تبریز مباحث اصلی این فصل را تشکیل می‌دهد. هدف اصلی از ارائه این فصل، بررسی مقایسه‌ای شباهت‌های موجود بین جنبش مردم تبریز و مردم بوشهر است که چگونه روس‌ها در تبریز و انگلیسی‌ها در بوشهر به بهانه حمایت از اتباع خود در تبریز و بوشهر، مداخله نظامی کردند و اینکه چگونه جان‌فشانی و مقاومت دلیرمردانی چون ستارخان و باقرخان در برابر نیروهای استبداد

زمینه‌ساز مقاومت و جان‌فشانی مردم بوشهر در دفاع از آرمان‌های مشروطیت شد.

بخش ششم، به قیام فارس و لارستان و تأثیر آن در خیزش مردم بوشهر علیه حکومت استبداد و کارگزاران او در بوشهر اختصاص یافته است.

بخش هفتم، به بررسی علل و عوامل قیام سید مرتضی اهرمی و آب‌شناسی شکست قیام او که مدت دو ماه به طول انجامید، می‌پردازد.

و در بخش پایانی (بخش هشتم) حمایت آخوند خراسانی از سید مرتضی اهرمی و تأثیر آن بر روحانی جلیل‌القدر برای بازگشت رهبر مشروطه‌خواهان بوشهر از نجف به بوشهر پس از دو سال تبعید و اسناد و مکاتبه‌های موجود در این باره مورد توجه قرار گرفته است.

در اینجا ضروری می‌نماید از جناب دکتر نظرآهاری مدیر فصلنامه تاریخ روابط خارجی، پژوهشگران مسئولان مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران در تهران و مسئولان سازمان اسناد و کتابخانه ملی در تهران و بوشهر به‌ویژه دوست گرامی جناب آقای حسین نظامی مدیر شعبه بوشهر که اسناد و اطلاعات ارزشمندی در اختیار ما قرار دادند، تشکر و قدردانی نمایم.

وظیفه خویش می‌دانم، از جناب دکتر جمشید صدیقت‌کیشی که اسناد محرمانه روس‌ها در نهضت مشروطیت در اختیار ما قرار دادند، همچنین جناب دکتر محمدامیر شیخ‌نوری که از همکاری و همکاری دریغ نورزیدند، تشکر و قدردانی نمایم. استاد علی حسینی، سید قاسم یاحسینی، علیرضا مظفری‌زاده، سید هادی علوی و علیرضا خلیفه‌زاده کمک‌های ارزشمندی کردند که از همه آن بزرگواران هم تشکر و قدردانی می‌نمایم.

عبدالکریم مشایخی